

Жанат АЙМҰХАМБЕТОВА

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ӨЛЕҢНІҢ
КОНЦЕПТУАЛДЫҚ-МИФОПОЭТИКАЛЫҚ БЕЙНЕСІ

В статье рассматривается проблема художественного образа самого стиха в казахской поэзии. Концептуальный образ стиха в унисон анализируется с мифопоэтическим познанием. Сделан литературный анализ значения тезауруса характеризующее стихотворения.

Yazar Kazak şiirinin özelliklerini ve problemlerini kaleme almaktadır. Şiir incelikleri ve onun asırlardır devam eden güzellikleri, gelenekselliği ile devamlılığı örneklerle karşılaştırılarak, ayrıntılı olarak analize ediliyor. Makalede bugüne kadar pek araştırılmamış konular da açıklığa kavuşmuştur.

Өлең туралы аңыз әңгімелерде, мифтерде оны құс түрінде бейнелеу көп ұшырасады. Қалыптасқан таным-түсініктерде адам кеудесіндегі «аманат жан» метафорасы да құс (кейде шыбын жан) болып кейіптеледі. Өлең мен қауырсын қалам туыстығының мифтік негізі осында жатса керек. Халықтық ұғымда өлең ақынға қонады. Яғни ұшу мен қону құсқа тән әрекет болса, өлеңге де осы қалып телінген. XIX ғасырда ғұмыр кешкен Кемпірбай Бөгенбайұлының Әсетпен қоштасу жырында осы ұғым айғақтала түсіп, нақты сипатқа ауысқан:

Әсетжан, осы аурудан өлем білем,
Алланың аманатын берем білем.
Кеудемнен **көкала үйрек** «қоп» деп ұпты,
Сол піркін кәрі жолдас өлең білем.

Басымда отырды өксіп, қимай, тоқтап,
Кете алмай бөтен жаққа айналсоқтап.
«Серігім, қоп, аман бол, Кемпірбай! – деп,
Жылады бұрынғы өткен күнді жоқтап.

Әсетжан, осы ауру қоймас білем,
Алланың әмірі екі болмас білем.
Қамығың, «қоп» деп жылап ұшып кетті,
Осы өлең Серкебайға қонбас білем [1. 339].

Өлеңнің қонуы туралы ұғым болғанымен, оның дәл көкала үйрек болып көрінуі басқа әдеби мұралардан кездеспейді. Тіпті айтылса да бізге жетпеген. Неге Кемпірбай ақынның өлеңі «көкала үйрек» болып ұшады? Бұл сауалға жауап іздегенде көне мифтік танымдарға назар салу әбден керек болады.

Жалшы, аққу, қаз сияқты киелі құстар санатында үйрек көп айтылмайды. Бізге белгілісі – ергегілердің бірінің қаһарманы ерекше жаратылған Қараүйрек батырдың есімі осы бір онша еленбейтін құспен байланысты. Десек те мифтік әңгімелердің кейбірінде қазбен қатар айтылып

қалатын үйректің осынша құрмет, киені иеленуі тек Кемшірбайдан ғана бастау алмаса керек. Қыз ұзатарда айтылатын тойбастар жырының бірінде:

Қолға алған қара сабаң құтты болсын,

Ішінде *қоңыр үйрек* пырылдасын...–

деген жолдар кездесе, мифтік әңгімелерде байдың тоқалы *акху* болып ұшқанда, бәйбішесі қара сабаны пісіп-пісіп жібереді, сонда одан *қоңыр үйрек* пыр-пыр етіп ұша жөнеледі. Сабамен байланысты айтылатын қоңыр үйректің мифтік бейнесі бағзы замандарда бұл құстың да ерекше киелілік сипаты болғанын аңдатса керек. Өлең бейнесін беретін үйректің көкала болуының астарына үңілсек, бұл түс мифтанушы С. Қоңдыбайдың болжамынша «мифтік бейнеге, оның культіне қатысты ғұрыптардың өткізілген киес-қорықтары болған жерлерге байланысты болуы мүмкін» [2. 214]. Зерттеуші сондай-ақ «Қырымның қырық батыры» циклындағы «Орақ – Мамай» жырында кездесетін «*көк аланың көзімін*» тіркесінің мағынасы «асыл текті, мықты» деп түсіндірілгенін тілге тиек етеді. Көк ала түсінің мифтік негізі аспан әлемімен байланысты. Яғни Кемшірбайдың көк ала үйрегі тылсым сипатты, ерекше болмысты «аспан құсы». Бұл жерде құстардың жоғарғы әлемге қатыстылығын, құстың төңір елшісі, яғни періштелік табиғаты туралы сенім бар екенін, құстың рухтың келбеттенуі, бейнеленуі екенін есте ұстаған жөн.

Өлең рухани дүниеге қатысты болғандықтан оның концептуалдық бейнесін таныту әуелі танымдық, кейіннен поэтикалық шпінде жүзеге асты. «Концепт» сөзін алғаш гуманитарлық ғылымдар саласында орыс ойшылы С.А.Аскольдов қолданған болатын. Ол танымдық және көркемдік концепт деп жіктегенімен, арасында соншалық шек болмайтынын, екеуінің кей кездерде астасып кететінін атап көрсетеді. Сондай ақ, көркем концептінің айқындалмаған мүмкіндіктерді танытатынына, алмастырушылық, яки «орынбасарлық» қызметіне, дәл осы қызметінің символдық мәніне ерекше тоқталады [3. 85].

Концептінің лингвистикалық мәніне тоқталар болсақ, «Адамның әлем туралы жинақтаған мәдени түсініктері» [4], «Біздің тиісті нысан туралы білетіндеріміздің барлық жиынтығы» [5], «Құдайлық ілімді танудың, соны ұғыну арқылы халықтың рухын, ұлттың мәдени менталдығын танудың кілті» [6] деген анықтамалар көңілге қонымды, әрі тек лингвистикалық аяда ғана емес, әдебиеттану үшін де, яғни филология кеңістігінде де маңызды.

Концепт сөзінің мазмұнын символ, бейне, ұғымдардың тұтас бірлігі деп пайымдасақ, концепт арқылы сөздің кейінгі ұғымдар мен мағыналарға негізгі тірек болған алғашқы түсінігі беріледі. Жыраулар тіліндегі дүниенің концептуалдық бейнесін зерттеген тілші Б.Нұрдәулетова концепт турасындағы зерделеулерді қорыта келе, мынадай анықтама ұсынады: «концепт – индивидтің, тілдік ұжымның дүние, жаратылыс, оның түрліше заттары мен құбылыстары туралы өмір тәжірибесі, білімдік аясы (көзқарасы, танымы) негізінде, өзі өмір сүретін әлеуметтік ортаның

мәдениетіне қабылдап, қалыптастырған танымдық, білімдік жүйесі» [7. 98].

Жеке сөздер арқылы таныла қоймайтын концептінің белгілі бір танымды айқындайтын тірек сөздер, үлкенді кішілі мәтіндер көлемінде ғана танылатынын есте ұтасак, өлең, ақындық концептісін айқындауда поэзиялық туындыларға жүгінгеніміз жөн. «Өлең» белгілі дәрежеде теориялық анықтамасы бар, жанрлық, пішіндік тұрғыдан өзіндік ерекшелігі сараланған сөз өнерінің саласы. Екінші бір қырынан келгенде, адам бойына біткен ерекше қасиет – ақындықпен тұтасқан рухани құбылыс. Біз сөз етіп отырған мәтінде өлеңнің осы сипаты тілге тиек болған. Кемпірбай ақын танымдағы өлең көкала үйрек бейнесін иелене отырып, киелілік, тылсымдық сипатымен ерекшеленеді. Ел аузындағы аңыз сипаты әңгімелерге сүйенсек, Жамбылға өлең жолбарыс болып келген. Қазақ ақындарының шығармашылық жолы туралы сөз болғанда, өлеңнің түсінде аян беріп, киелі аруақ болып қонғандығы тұрақты түрде қайталанатындығын байқаймыз. А. Веселовский еңбегінде көне дәуірде өлеңнің магиялық күштермен байланысты болғандығы айтылады. Ғалымның пайымдауынша, адамзат санасының сәбилік дәуірінде өлең қалың қауымның сиқырлы күштерді шақыратын құралы болған, олар өлеңнің сиқырына сенген [8. 76-80]. Көне дәуірлерден бастау алып, ұлттық санада тұрақты түрде қалыптасқан ақынның, өлеңнің тылсым қасиеті мен киелілігіне, кез келген адамға беріле бермейтін тылсым құдіретпен байланыстылығына ерекше назар аударылады.

Тылсым сырлы, киелі сипатқа ие өлең тек көкала үйрек, жолбарыс түрінде ғана келбеттенбейді. Негізгі тегі сөз болғандықтан көп жағдайда «сөз» болып та айтылады. Өлеңді сипаттайтын тезаурус ретінде *жыр, сөз маржаны, тұманың тұнық суы, көк ала үйрек, өлең-күлік, торғай-өлең, таңдайдағы өлеңнің ұясы, аққу жыр, кәрі жолдас, күміспен апталып, алтынмен қашталған сөз, сөз патшасы, сөз сарасы, бауыры бұлақ бір кез мая, саулап келген топ киік, тұлшар жыр* тіркестерін тізбелеуге болады. Қалыптасқан ұғымда өлеңнің метафоралары саналатын бұл бейнелеулердің көпшілігі мифтік таныммен тығыз байланысты.

Қазақ ақын-жырауларының шығармаларынан біз ақындықтың жылқылық һәм құстық табиғатына көп мысалдар табамыз. Сондай ақ өлең бейнесінде жаратылыстың негіздерінің бірі – судың да алар өзіндік орны бар. Өлең пішініндегі құстар дерлік су әлемімен байланысты. Көк ала үйрек соның дәлелі. Біржан мен Сара айтысында Сара ақын өзін сұқсыр үйрекпен бейнелейді:

Қамысты, терең көлдің *сұқсырымын,*

Қаңғырған ілдірмеймін қаршығаға [9. 213].

XIX ғасырда өмір сүрген Дулат Бабатайұлы:

Жырымды менің сұрасаң

Тұманың тұнық суынан [1.130], –

деп, өлең табиғатын тұманың тұнық суымен байланыстырады. Ұлы Абай да:

Сылдырап өңкей келісім
Тас бұлақтың суындай,
Кірлеген жүрек өзі үшін
Тұра алмас әсте жуынбай [10. 6], –

деген бейнелеумен рухани кәусар бұлақтай жырман жүрек тазаланатынын тілге тиек етеді.

Өлеңді қанатты құс бейнесінде пайымдаған таным өрісі тіштен кең. Өлең ұғымымен қатар ұшу, қанат сөздері бірге айтылатынын осы бағытта қабылдаған жөн. «Шабыт құсы», «көңіл құсы» метафоралы тіркесінің де негізі осыған барып тіреледі. XIX ғасырдағы белгілі айтыс ақыны Ұлбикенің *«Таңдайымда өлеңнің ұясы бар»* деуінің астарында «өлең-құс» танымы жатыр. XX ғасырдың көрнекті ақыны Мұқағали Мақатаев Төлеген Айбергеновтың қазасына арнаған өлеңінде:

Тұңғыш көрдім өлгенін шын ақынның,
Қызарып батты ертеңгі пығатын күн.
Торғай-өлең шырылдап бара жатты
Аузында ажал дейтін сұрапылдың.

Торғай-өлең өлмеді, аман қалды,
Әкегті ажал... жырды емес адамды алды [11. 282], –

деп, өлеңнің құс сипатты болмысын бейнелесе, «Ей, өлең» атты жырында осы аяда ой толғайды:

Бейіштегі ұяңды қоя тұрғын,
Тіршілікке керексің, *арда құсым!* [12. 28]

Өлең мәңгілік болмысты. Бұл таным Кемпірбайдың «кеудемнен көк ала үйрек қош деп ұшты», Мұқағалидың «Торғай өлең өлмеді, аман қалды» деп жырлауларынан көрінеді. Ақын фәниден бақиға аттанарда өлең кеудені тастап, кеңістікке шығады. Бұл да рухтың мәңгіліктігіне ишара.

Сонымен, өлеңнің концептуалдық бірегей бейнесі болып танылған *көк ала үйрек* мифопоэтикалық болмысымен ерекшеленіп, ерекше тұрпатты көркем бейне болып қалыптасты. Осы желіден поэтикалық ой өрбіткен Н. Айтұлының «Көк ала үйрек» атты поэмасында өлең, рух, ұлттық рухани әлем кеңінен жырланады.

Поэманың:

Астана, Алматыға алаңдамай,
Ат басың, бұрдым, Семей, саған қарай.
Қайдасың *Көк ала үйрек* – *сөз киесі,*
Өзіңді бұл жалғаннан табам қалай?

Кім білсін, көктесің бе, жердесің бе,
Сәулең жүр ақындардың зердесінде.
Бұлбұлдай ұзақ таңға сайраушы едің,

Бір кезде Кемпірбайдың кеудесінде [13. 91], – деген жолдармен басталатын кіріспесінде сөз киесі деп таныған Көк ала үйректі шарқ ұрып іздеген лирикалық кейіпкер халі көрсетілген (поэмада Көк ала үйрек бас әріпен берілгендіктен біз де солай алып отырмыз). Мифтік танымда көк – нұрдың бір тұлғасы, символдық сипаты жағынан нұрдың бейнеленуі десек, ақын көк ала үйректің «сәулесі» (нұрдың синонимі, немесе сол нұрды сипаттайтын тезаурус) ақындардың зердесінде екендігін көркем тілде өрнектейді. Және бұл киелі құсты «бұлбұлдай сайратады».

Елестің адам қалай түсін білсін,
Сусылдап, сағым болып ұшып жүрсін.
Өзіме өзім жұмбақ көрінгенде
Кім сенің тағдырыңды түсіндірсін?

Сен апсаң, құпияңды мен де апайын,
Сезімнің тұнығынан шөл басайын.
Аққудай бауыр төсеп жүзем десең,
Өлеңнен айдын шалқар көл жасайын [13. 91], –

деген жолдардан бұл құстың тылсым сырлы киелі сипаты барынша көрінеді. «Сағым болып сусылдап ұшу», «аққудай бауыр төсеп жүзу» бейнелеулері көк ала үйректің поэтикалық ерекше болмысын көз алдымызға әкеледі. Бұлбұлдай әнші, аққудай көркем құстың сипатын көк ала үйрекке тели отырып, ақын өлеңнің күрделі поэтикалық бейнесін түзеді. Жоғарыда айтылып кеткен су әлемімен байланыс өлеңнен көк ала үйректі аққудай жүздіретін айдын шалқар көл жасау бейнелеуінен көрінеді. Мифтік танымнан бастау алып, көркемдік санада орныққан су құстарын рухани болмыспен тығыз байланыстыру дәстүрі Н.Айтұлының сюжетсіз лирикалық-психологиялық поэмасының бір тініне айналған. Рухани болмыстың аспандық және жерлік сипаты осылай нақтылана түседі. Жерге қонбай шарқ ұрған бұл құс үш әлемге (көк, жер, су) ортақ. Түркілік мифтерде жорыққа су толтырылған күміс хауыздағы үйректер мен қаздарды алып жүретін қағандар туралы сюжеттер кездеседі. Қаған солардың сүңгуіне, жүзуіне қарап алдағы тағдырын, немесе соғыстың жағдайын болжайды [14. 236]. Су толтырылған хауызды ғаламның микропоэтикалық бейнеленуі түрінде қабылдасақ, үйрек-қаздың жүзіп жүруінің символдық мәні үйлесімді де бейбіт қалыпты аңғартады. Н. Айтұлы поэмасында көк ала үйрек лирикалық қаһарман түйсігіндегі аспан кеңістігінде, белгісіз бір ғайыпта. Яғни жаратылыс үйлесімділігі бұзылған. Ақын пайымындағы «әлемнің алты бірдей құрлығында жалғыз жаратылған» көк ала үйрек өзіне тиесілі үш әлеммен (аспан әлемі, жер әлемі және су әлемі) бірлікте емес, бәрімен бірдей жарасым ташпаған. Сол жарасымдылықты жаңғырту үшін де ақын өлеңнен көл жасап, қондырғысы келеді.

Поэmanın бірінші бөлімі ақынның көк ала үйрекпен, дәлірек айтсақ, өлең рухымен сырласуы тәріздес.

Аспанға шығыш кетсең, түспі бері,
Жанымның жарқылдасын күш-жігері.
Деуші еді алмағайып тылсым сырын
Адамнан бұрын, сірә, құс біледі [13. 92].

Құстың ғарышпен тылсым байланысы мифтік таныммен осылайша берілсе, бұдан әрі көк ала үйрек туралы поэтикалық толғаныс:

Сен бірақ құс емессің шыңдығыңда,
Түйінсің шешілмейтін бұл ғұмырда...

...Мүмкін, сен дәл қасымда күрсінесің,
Үкілі домбыраның кейшіне еніп [13. 92], –
түрінде өрбіш, жұмбақ сыры, киелі болмысы күрделене түседі. Өлеңді кие тұтқан халықтық таным осылай бір бой көрсетіп өтіп, ары қарай ақын :

Жайыңды, асыл құсым, мен түсінем,
Шықпайсың сағынғанның сен түсінен.
Маған да аңда-саңда аян беріп,
Алланың құр қалдырма еншісінен.

...Бар еді менің де бір *бозторғайым*,
Кезіксең қанаттыға қақтырмашы [13. 92]–
деп, көк ала үйрекке арзу айтады. Өлеңнің концептуалдық бейнесінің аясына ақын «*бозторғай*» тезаурусын енгізгенін айта кеткен жөн.

Поэмада жыл мезгілі де мифопоэтикалық аңғарыммен назарға алынған. Құстың көлге қоныш, судан суға шүйгуіне жайлы мезгіл жаз болса, осы мезгілге тән табиғат құбылыстарының өзі («*Жаз келсе гүл көйлегін дала кимек, Құбылғыш кемпірқосақ садақ имек*») екінші, астарлы мағынамен жырланыш, көк ала үйректің рухани әлемін бейнелеген. Рухтың жаратылыспен жарасымын, болмыспен үйлесімін қалаған лирикалық қаһарман толғанысы:

Шүйгіші көлден көлге, судан суға,
Көзіме бір көрініп, *Көк ала үйрек* [13. 92], –

деген тілекпен түйінделеді.

Көк ала үйректің шарқ ұрып, жерге қона алмау себебін ақын поэмадың екінші бөлімінде түсіндіреді. «Семейден топырағым болар білем» деп арыздасқан Кемпірбай сөзі қалың қазаққа мәлім. Сол Семейден топырақ бұйырған Кемпірбайдың моласы қасапхананың астында қалған. Кеңес өкіметі салтанат құрып тұрған бір жылдары молалар тапталып, қасапхана салынған. Бұл қасіретті ақын:

Аруақтың көрден шығып қаңқа басы,
Бақидың басталыпты жанталасы.
Жалғасыш келе жатыр содан бері
Өлі мен тірілердің жанталасы.

Тажалдың күні шықса шалқып алдан,
Жұқ болмас жұмырына жарты жалған.
Беттері тірілердің бүлк етпейті,
Тұрағын өлілердің тартып алған [13. 94], –

деп жырлайды. Жаратушыны мойындамайтын атеистік сана үстемдік еткен қоғам рухани дүние игіліктерін мүлде керек етпейді. Моланы таптау, өлілерге маза бермеу – өткенді жоюдың, ата-бабадан мұра болып қалған рухани байлықты құртудың бір көрінісі. Ақын бұл әрекетті фәни мен бақидың, тірі мен өлінің тартысы түрінде мифопоэтикалық аяда алып бейнелейді. Бақидың мәңгілік тұрғындары аруақтар қауымы болса, фәни тұрғындарының пиғылы оларды мазасыздандырады:

Аруақтар аласұрып тыншымайды,
Обалын піркіндердің кім сұрайды?
Моласын мұңдасының қайта ташпай,
Жалғыз-ақ Көк ала үйрек шыркырайды [13. 94].

Көк ала үйрек болмысты өлең, яғни ақындық рух өзінің қажетін, тегі мен негізін іздеп аласұрады.

Бір кездері қан сасыған, қасіреттің қазанын қайнатқан қасапхана қаңырап қалған. Ақын поэманың үшінші бөлімін қасапхананың бүгінгі осы халін тілге тиек етіп бастайды. Кемпірбайдың моласын шыр айналған көк ала үйрек бір кездері қан сасыған бұл маңайдан шошып, ұшып кеткен. Үрей шапқан қасапханаға қарап тұрып, лирикалық қаһарман арыстарды қойдай тізіп айдаған, ажал құштырған замана зобалаңына да налиды. Сүйектің сұраусыз кетуі – ұлттық салт, ғұрыптағы үлкен қасірет. Поэтикалық толғаныс аясындағы көк ала үйрек, жер астында шуылдаған аруақтар, бұлардың ортасында солармен тілдесіп тұрған лирикалық қаһарман поэманың мифтік сарынын күшейте түскен. «Естілер аруақ үні тыңдағанға», «ғайыштан қасіретті үн келеді» деген жолдар осыған дәлел. Тылсым әлемге қарай тартылған лирикалық кейішкерге бұл дауыс Кемпірбайдың тілімен үн қатқан қашалы көк ала үйрек болып сезіледі. Аруақты құрмет тұтып, қастерлеген қазақы сенім мен ғұрып ақын ойының өзегіне алынған:

Алдайды жалған дүние бүгін жолдас,
Аруағын зарлатқан ел түбінде оңбас.
Ей, қазақ, бүйте берсең, аз ұрпағың
Торғайдай тозып бітер, түгің қалмас.

Көтеріп қорлығын да, мазағын да,
Қиналдық қасіреттің азабында.
Аруақтар аза тұтып жатқаннан соң
Болмайды енді епқапан маза мұнда! [13. 96]

...Мазарын мазақ етсе, мыңқ етпейтін,
Намысы сөнген халық – өлген халық [13. 99].

Аруақ үні болып жеткен бұл сөздерге лирикалық қаһарман мұң шаға жауап қатады. Аруақ пен лирикалық қаһарманның диалогы поэманың көркемдік мұратын, эстетикалық әсерін арттырған. Тылсымнан, ғайыптан естілген аруақ үні қайта ғайып болғанда аспан жақтан қанатын жайып келген Көк ала үйректің болмысы мүлде ерекше:

Дауысы Кемпірбайдың болды ғайып,
Орнымда қала бердім мен мұңайып.
Сол кезде аспан жақтан *Көк ала үйрек*
Қанатын көбелектей келді жайып.

Төбемде айналады пыркөбелек,
Білмеймін, бұл ғажазқа кім не демек?
Үйректің кейшінде деп ойлаушы едім,
Құс емес, ұсқыны да мүлде бөлек [13. 99].

Мистикалық қалыптағы өлең бейнесі ақын суреттеуінде осылайша көрінген. Жоғарыда айтып өткен нұр, сәуле желісі де ақын санасынан тыс қалмаған:

Торғындай қанаттары дірілдейді,
Сусылдап ұшқаны да білінбейді.
Төгіліп сүйкімді бір нәзік сәуле
Толқытып жүрегімді күлімдейді [13. 99].

Дәстүрлі таныммен сабақтасқан бейнелеу – нәзік сәуленің төгілуі – нұрдан жаратылған рух мәңгіліктігінің бір сәттік нышаны. Көк ала үйректің көрінуі мен сәуленің төгілуін сәтті үйлестірген ақын мифтік кеңістікке барыпша тереңдейді. Кемпірбайдың кеудесінде сайраған еркін күнін армандаған Көкала үйрек жерге қонбайды.

Поэманың төртінші бөлімінде Көк ала үйрек туралы трагедиялық һәм лирикалық толғаныста өзекті тарихи әрі рухани мәселелер қозғалған. Кемпірбайдың кіндік қаны тамған Дегелең мен Мыржықтағы атажұрты зұлматтың ошағында күлге айналғаны, ұлттық рухтың шерлі қалшы Көк ала үйрек айналасына жинақталған.

Сиқырлы Көк ала үйрек құлағына,
Шалынбай аруақ үні тұрады ма?
Келеді қайдан болсын салып ұрып,
Баяғы бауыр басқан тұрағына [13. 100].

Кемпірбайдың моласына келгенімен, таба алмай пыр айналған Көкала үйрек заман желінің екпінімен қаңғып жүргендей.

Қонбаса Көк ала үйрек қайта жерге,
Қалады не қасиет байтақ елде? –
деген аруақ үні – Кемпірбай мұңын ақын поэма финалында дамытқан:
Халықтық қасиеттен жүрдай болсаң,
Қайрылып Көк ала үйрек қонсын қалай? [13. 100]

«Қым-қуыт, түпсіз терең кең әлемді шарлай ұшқан» Көкала үйрек тек өлеңнің ғана емес, ұлттық рухтың тұлғасына айналып, барынша дараланады. Кемпірбайдай ақынның кеудесіне қонған өлең бойына күллі қасиет пен кие сіңірілген. Кеудесінде зор қайғы бар шерлі құс жауыздық атаулыны қарғап, ажалсыз болған соң көк аспанды мәңгі шарламақ. Ақынның айтпағы, поэтикалық емеуріні рухты қастерлеуге, өткенді құрмет тұтып, оған тағзым етуге саяды. Кемпірбай толғап айтқан Алланың аманаты кеудедегі пыбын жан ғана емес, жаратушы сыйлаған ақындық, рух әлемінің бір жаратылысы өлең, яғни, Көк ала үйрек. Ол түбі қонар айдынын іздеп, тағы бір мекені – көк төсінде мәңгі қалықтай бермек. Сондықтан да ақын поэмасын:

Бар оның қанатында ғаламат күш,
Дамылсыз жер мен көкті аралатқыш.
Адамнан қайыр күтіп қапаланбас
Алланың бір өзіне аманат құс! [13. 101] –

деп түйіндейді.

«Көк ала үйрек» поэмасында Кемпірбайдың қоштасу өлеңіндегі бір деталь тұтастай тақырыпқа, рухани болмыс тұлғасына айналып, мифопоэтикалық тәсілмен барынша күрделенген. Лирикалық қаһарман «Ат басын бүрдым, Семей, саған қарай» деген жолдан бастап-ақ мифтік кеңістікке қарай қадам басқан. Сол кеңістікте Кемпірбай аруағымен, Көк ала үйрекпен жолығып, олардың мұңдарына өз мұңын қосқан. Ұлттық қасіреті мен қайғысын толғап, иесі мен киесіне сұрау салған. Осы *Көк ала үйрек* – *өлең* мифопоэтикалық жұбы қазақ поэзиясының дәстүрлі көркемдік желісіне айнала бастағанына бір мысал – жас ақын Т. Қамзиннің «Көкала үйрек – көк құсы» өлеңі [16. 14]. Бұл өлеңде «қауырсындының тектісі» болған құс «ылай да ылай айдыннан» жылай жүріп кеткісі келеді.

Көкала үйрек – көк құсы,
Қауырсындының тектісі.
Ылай да ылай айдыннан
Жылай да кеп жүр кеткісі.

Көзөтпес жаққа сөз өтпес,
Сұрмергендері мезі етпес,
Кеткісі кеп жүр,
құсым-ау,
Көкірегіммен өзектес.

Өлең болмысы Кемпірбай дәстүріндегідей Көкала үйрекке телініп, ақынның лирикалық қаһарманы онымен сырласады. «Көк ала үйрек» пен «көкірек» сөздерінің түбірлері бірдей екендігін С.Қоңдыбай өз еңбегінде атап өтеді және оның мифтік негізі туыстық белгімен (көкүл – көкүр) байланысты деп көрсетеді [2. 195]. Жас ақын өлеңінде осы мифтік таным елесі көрініс береді. Көкке ұшуға талшынған құсты кеуде-айдынынан жібергісі келмеген лирикалық кейіпкер:

Ұшыра салам өзім-ақ,
Қараша тусың, асықпа,
Қараша тусың, асықпа! –

деп, көктің құсын уақыты келгенде кеңістікке жіберетінін айтып жұбатады.

Сонымен, қазақ поэзиясындағы өлең концептісінің аясы барынша кең екендігіне, оның мифопоэтикалық өрісі құстар әлемімен тұтастырылғанына дәлелдер көп. Бір ғана Көкала үйрек тезаурусы өлеңнің концептуалдық, мифопоэтикалық бейнесін таныта алатын этноархаикалық, мистикалық сипатқа ие, ұлттық рухани-мәдени таным тереңдігін көрсететін поэтикалық тұлға.

ӘДБИЕТТЕР

1. Жеті ғасыр жырлайды. Екі томдық. Алматы: «Жазушы», 2004. 1-том. – 400 бет.
2. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Екінші кітап. Алматы, Дайк-Пресс. 2004. – 516 б.
3. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словестность. Антология. Под ред. проф. В.П.Нерознака. М., 1997.
4. Вежицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и языка славянской культуры. Москва, 2001. – 272 с.
5. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. Москва, 1988. – 214 с.
6. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. Москва. 2001. – 326 с.
7. Нұрдеулетова Б. Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі. Монография. Астана: Нұра-Астана, 2008. – 432 б.
8. Веселовский А. Историческая поэтика. Москва, 1989. – 404 с.
9. Біржан – Сара айтысы. Кітапта: Айтыс. Көп томдық. 3-том. Алматы: Жазушы, 1988. – 288 б.
10. Абай. Екі томдық шығармалар. 2-том. Алматы: Жазушы, 2004. – 336 б.
11. Мақатаев М. Шығармаларының толық жинағы. IV томдық. 1-том. Алматы: Жалын, 2001. – 448 б.
12. Мақатаев М. Шығармаларының толық жинағы. IV томдық. 2-том. Алматы: Жалын, 2001. – 320 б.
13. Айтұлы Н. Тоғыз тарау. Поэмалар. Алматы: Қазақпарат, 2006. – 181 б.
14. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Төртінші кітап. Алматы, Дайк-Пресс. 2004. – 504 б.
15. Қамзин Т. Аспан. Өлеңдер жинағы. Алматы: Жазушы, 2001. – 32 б.

RESUME

Aimukhambetova Zh. A. (Astana)

CONCEPTUAL MYTHICAL-POETICAL CHARACTER OF A POEM IN KAZAKH POETRY

This article examines the issue of artistic character of a poem in Kazakh poetry. A conceptual character of the poem is analyzed in unison with mythical-poetical perception. A literary analysis of the meanings of the thesaurus that characterize the poem is conducted.